

**Súčasná realita vzťahov na slovenskom vidieku:
Vidiecke komunity v ohrození alebo ako kapitalizmus pretvára sociálne
vzťahy na dedine**

Alena Rochovská, Juraj Majo, Marcela Káčerová

Úvod a metodologické východiská

Agrárnosť už nie je typická črta súčasného slovenského vidieka. Táto skutočnosť výrazne mení a zasahuje do tradičnej funkcie vidieckeho prostredia. V 90. rokoch 20. storočia sa slovenský vidiek výrazne mení pod vplyvom nástupu globálnej transformácie spoločnosti. Dopady týchto nových trendov sa prejavili na značnej časti vidieckej populácie výraznými štrukturálnymi zmenami a predovšetkým na reálnom správaní sa tejto skupiny obyvateľstva (Gajdoš, Pašiak 2008).

Podstata nášho prístupu k skúmaniu reality vzťahov na súčasnom slovenskom vidieku leží v kvantifikácii *vzťahov vidieckych domácností v kontexte susedstva, obce a miestnych inštitúcií*, ale snažili sme sa tiež zachytiť *zmeny a motivácie pre ich udržiavanie a rozvíjanie*. Zároveň sme identifikovali existujúce siete a aké zmeny domácnosti/jednotlivci zúčastnené na výskume pozorujú vo vzťahu k jednotlivým predstaviteľom sociálnych sietí (rodina, susedia, priatelia, spolupracovníci).

Podklad pre naše analýzy a interpretácie tvorili dáta zozbierané v rozsiahlom výskume životných stratégií na slovenskom vidieku v 506 domácnostiach, jednak prostredníctvom dotazníkov, ale tiež v hĺbkových rozhovoroch so zástupcami týchto domácností. Domácnosti, ktoré sme navštívili počas nášho výskumu, boli z piatich rôznych regiónov Slovenska. Skúmané lokality boli primárne vidiecke a ich výber mal odrážať najmä variabilitu stratégií každodenného prežívania v období zložitej ekonomickej situácie.

Pre účely tejto kapitoly nás najviac budú zaujímať sociálne a demografické charakteristiky domácností: veková štruktúra, veľkosť domácnosti, počet generácií žijúcich v rámci jednej domácnosti, formálne aj neformálne ekonomické aktivity jednotlivých členov, ale najmä prístup domácnosti k sociálnym vzťahom a väzbám rôzneho charakteru (rodinné, susedské, pracovné vzťahy a pod.). Tieto charakteristiky, ako v súlade s Burawoy a kol. (2000) predpokladáme, majú vplyv na výber stratégií domácností a utváranie udržateľného živobytia.

Príklady, ktorými sa pokúsime poukázať na charakter sociálnych sietí slovenských vidieckych domácností, vzišli zo stovky štruktúrovaných rozhovorov vykonaných v období rokov 2009 – 2011 v obciach z piatich regiónov Slovenska (Závod a Moravský Svätý Ján; Novot' a Oravská Jasenica; Lazy pod Makytou, Lysá pod Makytou, Záriečie,

Mestečko a Dohňany; Muráň a Muránska Dlhá Lúka; Papín, Zubné a Pichne).²⁸ Ide o užší výber z 506 domácností, ktoré sa v týchto rokoch zúčastnili na dotazníkovom prieskume. Výroky sú hlasmi členov týchto domácností z viacerých generácií a demografických štruktúr – rozprávajú o živote a životných skúsenostiach ľudí žijúcich na vidieku, susedských vzťahoch a ich zmenách, ktoré sú odrazom širších zmien, ktorými slovenský vidiek v súčasnosti prechádza.²⁹

Vybrané historické východiská pri výskume spoločenstva rodiny a komunity

Vidiecka komunita predstavuje v ľudskej spoločnosti jednu z najstarších a najpevnejších a zároveň inštitucionalizovaných foriem nerodinného ľudského spoločenstva. Táto forma ľudskej pospolitosti má podľa Moravanskej (Moravanská, 2009, s. 381) tri základné zložky – spoločné územie, interpersonálne vzťahy (niekedy rozšírené o spoločné normy, hodnoty a záujmy) a sociálne interakcie definované rôznym spôsobom. Vo vzťahu k existencii vidieckej komunity sa prejavujú tieto prvky aj tým, že na rozdiel od iných foriem spoločenstva vykazujú vysokú mieru stability s možnými pozitívnymi alebo negatívnymi deviáciami v čase.

Na existencii vidieckej komunity sa podieľa, resp. v minulosti sa podieľalo niekoľko prvkov, ktoré síce nedefinovali vidiecku komunitu ako takú, ale existencia komunity z nej vychádzala. Išlo v prvom rade o poľnohospodársku činnosť, ako najrozšírenejšiu formu obživy obyvateľstva vo vidieckom priestore. Spätosť s pôdou určovala takmer všetky vzťahy rodinného, individuálneho ale aj spolkového života. Stmelujúcim znakom bolo jej ontologické postavenie a z nej vyplývajúca materiálna závislosť.

Sféra práce a sféra bývania (alebo aj rodinného života, ako sféry verejnej a intímnej) boli takmer totožné a navzájom závislé, pričom neoddeliteľnosť územného a sociálneho priestoru sa viazala na obyvateľov žiacich sa roľníctvom (Danglová, 2005, s. 367). Spoločná práca najmä v rodinnom kruhu s presnou deľbou zmiernovala vynaloženú fyzickú námahu, šetrila čas a stala sa platidlom vo forme výmeny.

Kľúčovým faktorom sa stala následne jej stratotvorná funkcia. Spojenie práce a jej efektívnej organizácie, rozumu, skúseností a kapitálu determinovala v komunite spoločenský status a následne vrstvila štruktúru obyvateľstva v komunite a do určitej miery determinovala jej životaschopnosť, prijímanie nových myšlienok, životnú, zdravotnú a vzdelanostnú úroveň a podobne.

Pôda bola v živote roľníka najvyššou hodnotou, ktorá sa zušľachtľovala a pestovala prácou. Zmenu v tomto ohľade priniesla socialistická kolektivizácia. Tá podporila deľbu medzi pracovným a domácim životom a medzi platenou a neplatenou prácou

²⁸ Závod a Moravský Svätý Ján sú **obce na Záhorí**; Novot' a Oravská Jasenica obce na **Orave**; Lazy pod Makytou, Lysá pod Makytou, Záriečie, Mestečko a Dohňany sú **obce na strednom Považí**; Muráň a Muránska Dlhá Lúka sú **obce na Gemeri** a Papín, Zubné a Pichne sú **obce ležiace v severnej časti Zemplína**.

²⁹ Výskumnou priestorovou jednotkou bola vidiecka obec resp. dedina a v nej žijúce domácnosti (rodinný príslušníci žijúci „pod jednou strechou“). Pod pojmom dedina rozumieme základnú sídelnú spoločensko-kultúrnu jednotku, ktorá vznikla v historických podmienkach, keď v spôsobe života jej obyvateľov vystriedala sídlisková spolupatričnosť príbuzenskú (Slavkovský 2002).

(Danglová 2005). Toto rozdelenie v rámci pracovného cyklu poskytovalo v socializme väčšie možnosti trávenia voľného času, ako aj vyššiu mieru interakcie medzi ľuďmi v rámci komunity (Torsello, 2008, s. 518).

Takmer totožné postavenie sféry práce a sféry rodiny ukázalo vzájomnú závislosť a determináciu vzťahov. Rodinné zväzky boli nielen emočnými, ale oveľa viac funkčnými zväzkami, nakoľko podstatným faktorom, ktoré modifikovali spôsob a štýl rodinného života boli materiálne podmienky (Slavkovský, 2002, s. 135).

Roľnícka rodina tvorila výrobnú-konzumnú jednotku zameranú na uchovanie a rozvoj hospodárstva, ktorej polyfunkčnosť, nízka mechanizácia a malé výmery poľnohospodárskej pôdy vymedzovali prácu vzhľadom na vek, pohlavie a osobné možnosti (Slavkovský, 2011, s. 112). Prepojenie rodiny a práce alebo emočného a funkčného pomáhalo udržať širšie povedomie o pokrvných a umelých príbuzných vo viacgeneračnom pohľade viac ako v súčasnosti. Je pravdepodobné, že transformácia foriem obživy, ústupom poľnohospodárstva a následná „redukcia“ vzťahov na výraznejšie emočnú rovinu odhaľuje novú kvalitu rodinných vzťahov, väčšiu individualizáciu, nezávislosť, ale prináša aj slabnutie väzieb a povedomia o vzdialenejšom príbuzenstve.

Aj v dôsledku predlžovania ľudského veku a menšieho počtu detí tu prevládajú vertikálne rodinné vzťahy nad horizontálnymi (Ondrejko, Majerčíková, 2006, s. 22). Súvisí to s tým, že v nepoľnohospodárskej forme obživy sú sféry rodiny a sféry práce často izolované entity, ktoré sa len zriedka prekrývajú (nanajvýš rodinné firmy). Oddelenie týchto sfér vyžaduje väčšiu námahu jednotlivca na udržiavanie vzťahov a môže spôsobiť slabnutie vzťahov v jednej alebo druhej sfére.

V druhej polovici 20. storočia sme v rámci rodinných vertikálnych vzťahov svedkami jedného pomerne výrazného kultúrneho konfliktu. Je ním generačný rozchod v názore na viacgeneračné bývanie. Predstavy rodičov o spoločnom bývaní pretavené do viacposchodových rodinných domov sa rozišli a mladšie generácie často odišli bývať do mesta alebo samostatného bývania. Charakteristickým znakom mnohých obcí slovenského vidieka sa stali veľké domy, v ktorých býval len rodičovský pár alebo len jeden z rodičov (Falt'an, 2009, s. 13).

Inou sférou, ktorá je od sféry rodiny a sféry práce menej závislá, ale v rámci komunity dôležitá, je sféra susedstva, priateľstva a širšej obecnej komunity. Podľa Štefánka (Štefánek, 1944, s. 79) je susedstvo najtypickejším sociologickým javom na dedine, ktorej funkčný bohatý program tvorí z celej dediny praktickú rodinu (vo sfére) vzájomnej pomoci a úcty. Išlo o prvé sociálne zoskupenie, ktorých nespájali pokrvné, ale výrobné, majetkové a spoločenské vzťahy (Slavkovský, 2002, s. 123). Aj v súčasnosti sféra susedstva do veľkej miery predstavuje kľúčové aspekty existencie a prežívania vidieckej komunity.

Niekedy majú tieto sféry určité prieniky (napr. sféra susedstva a sféra priateľstva), no najmä v sfére komunity sa môžu vytvárať menšie podsféry (napr. v rámci cirkevného spoločenstva, spolkov, rôznych združení a pod.). V súčasnosti sme svedkami skôr uzatvárania sféry rodiny do najintímnejšej, často neprípustnej zóny. Sféra susedstva

je viac nahrádzaná z hľadiska intenzity kontaktov sférou priateľstva, a to často s mimokomunitnými dosahmi a menšie podsféry tiež často strácajú svoju jednotiacu silu v porovnaní s minulosťou.

Zmena ekonomickej aktivity, zintenzívnenie vzťahov a zánik relatívnej izolácie komunit neznamenal, že ľudia v minulosti hneď prijímali kultúru, princípy spoločenského styku a svetonázoru, s ktorým sa stretávali v meste, na pracovisku, na cestách (Skalník, 1999, s. 73). Vidiecka komunita sa tak stáva menej výrazne definovanou diskretnou jednotkou. Často sú mimokomunitné kontakty a sféry intenzívnejšie ako v rámci komunity v mieste bydliska (napr. v prípade procesu rezidenčnej suburbanizácie vidieckej obce).

Úzke prepojenie rodiny v skôr jej širšom význame a pracovného zapojenia súvisí so štruktúrou hospodárstva a s legislatívnymi východiskami ešte z čias feudalizmu. Ako konštatuje Janšák (Janšák, 1932, s. 73 – 74), dom predstavoval v minulosti daňovú jednotku, od ktorej sa vyberajú rôzne poplatky, čo bránilo rozširovaniu počtu domov (aj vzhľadom na to, že zemepán ustanovil počet domových gruntov, ktoré sa nemohli rozširovať, aby nerástli odvody zemepána voči štátu) a spôsobuje zviazanie pokrvného príbuzenstva, nadstavovanie či pristavovanie bytových jednotiek a pod. Výsledkom bola nedielna rodina, čo predstavuje majetkové spoločenstvo rodiny a nie nedeliteľnosť majetku (Švecová, 1989, s. 216).

Najčastejšie sa spoločný majetok delil po smrti gazdu, dovtedy zväčša rodiny zosobášených súrodencov (najmä bratov) pracovali spolu. Generačný princíp pritom nepripúšťal delenie medzi rodičmi a deťmi, ale len medzi súrodencami. Ak sa ženatí synovia rozdelili, vznikli nové nukleárne rodiny, ktoré sa postupne ďalej rozširovali. Právo a povinnosti potomkov na otcovizni tak vytváralo vzťahy medzi rodičmi a deťmi, súrodencami a ostatnými členmi rodiny, pričom sa odsudzovali tí rodičia, ktorí uprednostňovali jedného potomka pred druhým (Švecová, 1989, s. 215).

Napriek jestvujúcej sociálnej diferenciacii silnou črtou a hodnotou dedinského spoločenstva na Slovensku ešte v 1. polovici 20. storočia bola sociálna súdržnosť. Vyplývala zo situácie relatívnej lokálnej sebestačnosti a bola posilňovaná internou solidaritou, ktorá sa prejavovala v starostlivosti o spoločné komunitné vlastníctvo lúk a pasienkov, a ktorá sa upevňovala rozvinutými formami vzájomnej susedskej výpomoci. Dobré príbuzenské a susedské vzťahy sa utvrdzovali vzájomnou výmenou darov. Sociálna hodnota týchto vzťahov sa významne posilňovala spoluúčasťou pri významných rodinných udalostiach, ako svadba, úmrtie (Praženicová, 1992, s. 143).

Podľa Torsella (Torsello, 2005, s. 110) v neskoršom období (nástup socializmu) nútená kolektivizácia a vývoj lokálneho industriálneho centra zásadne zmenili sociálne a ekonomické vzťahy, ktoré po stáročia dominovali komunite na dedine. Preto dedina postupne stratila svoj „poľnohospodársky“ charakter, pričom stúpila úroveň vzdelania, zlepšila sa infraštruktúra a sociálne vzťahy vnútri i mimo komunity nadobudli výrazne dynamický charakter vďaka mobilite zamestnancov.

Ďalším medzníkom, ktorý výrazne ovplyvnil charakter sociálnych vzťahov (nielen) na vidieku bol rok 1989, ktorý bol začiatkom okrem politicko-ekonomickej aj

sociálnej transformácie slovenskej spoločnosti. Rozvoj slovenského vidieka zaznamenal niekoľko významných zmien, ktoré mali dosah na viacero oblastí tamojšieho sociálneho, ale aj komunitného, rodinného či individuálneho života obyvateľa vidieka. Najvýraznejšie sa na slovenskom vidieku prejavili štruktúrne zmeny v zamestnanosti spôsobené rozpadom tradičných foriem socialistického spoločného hospodárenia a následnou reorientáciou na súkromný sektor alebo prechodom do iných sektorov hospodárenia, resp. sa na vidieku objavil dovtedy novoetablovaný fenomén nezamestnanosti, čo pod jej dlhodobým vplyvom často viedlo k strate sociálnych a pracovných návykov a zručností a neraz poznačilo či dokonca traumatizovalo existujúce vzťahy v rámci komunity a rodiny (Rochovská, Majo 2013). Gajdoš s Pašiakom vo svojom sociologickom výskume poukazujú na zásadný fakt, že sociálne vzťahy a väzby sa (takto) v dedinských lokalitách najmä v málo rozvinutých regiónoch rozkladajú (Gajdoš, Pašiak 2008).

Sociálne siete a vidiecke spoločenstvo

Sociálna sieť je definovaná ako „špecifický súbor väzieb medzi definovaným súborom jedincov s takou schopnosťou, že tieto väzby ako celok môžu byť použité k interpretácii spoločenského správania jedincov.“ (Mitchell 1969, cit. podľa Bridge, 2002, s. 6) Podľa Bridge býva na sociálne siete nahliadané ako na nevyhnutnú súčasť definície povahy lokality (Bridge 2002).

Sociálne siete sú veľmi dôležitou časťou prostredia, v ktorom domácnosť pôsobí. V minulosti boli vzťahy domácností jedným zo spôsobov, ktorým domácnosti zvládali ťažkosti. Stále zostávajú dôležitým prostriedkom riadenia živobytia domácnosti a sociálnej exklúzie a zaistovania sociálnej reprodukcie.

Rodina

Vidiecke sociálne vzťahy sú založené na susedstve resp. na rodinných väzbách v prvom rade. V našom výskume sa potvrdilo, že blízkosť/prítomnosť rodinných príslušníkov (rodičov, detí a súrodencov) do výskumu zapojených domácností v tej istej obci sa pohybovala na úrovni 34 – 45%. Z hodnotených lokalít sa najvyššia prevalencia rodinných príslušníkov v tej istej obci prejavila v oravských domácnostiach (kde ešte stále nachádzame tradičné veľké rodiny a ich naviazanie na pretrvávajúce hospodárenie).

Tabuľka 3.1. Zastúpenie priestorových rodinných vzťahov podľa lokalít

Lokalita	Starí rodičia žijú v tej istej obci	Rodičia žijú v tej istej obci	Súrodenci žijú v tej istej obci	Deti žijú v tej istej obci
Orava	19%	52%	76%	57%
Záhorie	18%	39%	47%	57%
Považie	9%	37%	32%	43%
Gemer	6%	32%	41%	20%
S. Zemplín	9%	16%	31%	17%
Spolu*	12%	35%	45%	38%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

Rodina ako základná jednotka spoločnosti má najvýznamnejšie miesto v hodnotení vzťahov. Za veľmi dôležitú ju označilo 79% domácností, najvýraznejšie v regiónoch Orava a Severný Zemplín, kde sa nevyskytovali respondenti, pre ktorých by rodina nebola vôbec dôležitá, na rozdiel od regiónu Záhoria, kde tieto hodnoty boli najvyššie.

Tabuľka 3.2. Dôležitosť rodiny podľa lokalít

Lokalita	Aká je rodina dôležitá?			
	Nie je dôležitá	Trochu dôležitá	Dôležitá	Veľmi dôležitá
Orava	0%	0%	14%	85%
Záhorie	4,1%	2%	21,4%	72,4%
Považie	1%	2%	20,4%	76,5%
Gemer	1%	4%	14,9%	80,2%
S. Zemplín	0%	3,9%	15,5%	80,6%
Spolu*	1,2%	2,4%	17,2%	79%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

Susedstvo a vzájomná pomoc

Štefánek (1944) charakterizuje susedstvo po rodine ako najtypickejší sociologický jav na dedine. Slavkovský (2002) v definícii tradičnej dediny rovnako zdôrazňuje existenciu susedstva, ktoré v tradičnom spôsobe života netvorilo len jeho hospodársku stránku, ale plnilo aj ďalšie funkcie: ochrannoprávnú, komunikačnú, kulturno-zábavnú, socializačnú, sociálno-kontrolnú a pod. Sociálna súdržnosť v rámci dedinského spoločenstva na Slovensku bola jeho silnou črtou a hodnotou.

Gajdoš, Pašiak (2008) tvrdia, že sa vytrácajú aj také fenomény ako susedské vzťahy, spolunažívanie, pohostinnosť, aktivita, záujem o tradície. Narušovanie sociálnych vzťahov a spolužitia vyplýva najmä z nepriaznivej hospodárskej situácie, v ktorej sa ocitla väčšina ľudí na vidieku, a v sociálnej oblasti sa prejavuje ako sociálna nerovnosť s príznačnými znakmi chudoby. Naš výskum podporuje vyššie uvedené zistenia. Frekvencia vzájomnej rodinnej výpomoci nevykazuje vo výskumných domácnostiach výrazné zastúpenie. Podľa nášho výskumu si vzájomne vôbec nepomáha až 13 – 14% domácností. Takmer raz za týždeň si vypomáha približne 20 – 23% domácností.

Obec

Ukotvenosť resp. silnú väzbu na obec narodenia sme identifikovali v prvom rade počtom prežitých rokov v danej obci. V skúmaných domácnostiach až 56% z nich deklarovalo, že žijú v obci od narodenia. 22% domácností sa v obci zdržovalo/bývalo v intervale 25 – 60 rokov. Obec ako dôležitú alebo veľmi dôležitú označilo takmer 75% z domácností, ktoré bývali v obci od narodenia. V našich zisteniach sa potvrdilo, že čím menší počet rokov v obci domácnosť prežila, tým menej dôležitá v ich každodennom živote bola. Okrem obce samotnej sa identifikujú ďalšie inštitúcie vytvárajúce sociálne siete ako cirkev, miesto pracoviska, priatelia.

Tabuľka 3.3. Dôležitosť postavenia „obce“ podľa dĺžky trvalého pobytu v obci

Obdobie prist'ahovania sa do obce	Aká dôležitá je obec			
	Nie je dôležitá	Trochu dôležitá	Dôležitá, veľmi dôležitá	neodpovedali
„odjakživa“	7,3%	17,9%	74,7%	0%
1900 – 1950	5,7%	22,9%	71,5%	0%
1951 – 1989	9,3%	19,4%	71,3%	0%
1990 a neskôr	9,7%	33,3%	55,5%	1%
Spolu *	8%	20,9%	70,9%	1%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

Cirkev

Zo sledovaného súboru 17,7% domácností považovalo cirkev za veľmi dôležitú a až 37% ju označilo za dôležitú. Významnosť cirkvi v živote na výskume zúčastnených domácností rástla priamo úmerne s rastom počtu rokov prežitých v danej obci. Takmer 61% z tých, ktorí žili v obci odjakživa, považovali cirkev za dôležitú až veľmi dôležitú. Tí, ktorí žili v obci len od roku 1990 a neskôr, považovali cirkev za veľmi dôležitú len v 11% prípadov. Aj na základe týchto údajov možno konštatovať, že postavenie cirkvi sa aj vo vidieckom prostredí oslabuje a zostáva hodnotou najmä v skupine starších obyvateľov.

Tabuľka 3.4. Dôležitosť postavenia „cirkvi“ podľa dĺžky trvalého pobytu v obci

Obdobie prist'ahovania sa do obce	Aká dôležitá je cirkev			
	Nie je dôležitá	Trochu dôležitá	Dôležitá, veľmi dôležitá	neodpovedali
„odjakživa“	16,8%	20,9%	60,8%	3,50%
1900 – 1950	20%	20%	57,1%	1,80%
1951 – 1989	22,4%	18,7%	52,4%	1,80%
1990 a neskôr	38,9%	22,2%	33,3%	5,60%
Spolu*	21,6%	20,5%	54,7%	3,3%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

Z hľadiska celkovej významnosti postavenia cirkvi v lokalite neprekvapuje ani fakt, že jej najvýznamnejšie postavenie je v regióne Orava, ktorá vysoko prekračuje ostatné skúmané regióny (pozri tabuľku 3.5. na nasledujúcej strane). Nami zaznamenané priestorové rozloženie vnímania dôležitosti a významnosti postavenia cirkvi v regiónoch súhlasí so zisteniami o intenzite prieniku sekularizačných myšlienok v rámci Slovenska (Majo, 2013, s. 227), kde región Oravy predstavuje najmenej sekularizovaný región, oblasť Považia a Severného Zemplína málo sekularizované regióny, oblasť Záhoria stredne a oblasť Gemer výrazne sekularizované regióny podľa stavu k roku 2001.

Tabuľka 3.5. Dôležitosť postavenia „cirkvi“ podľa lokality

Lokalita	Aká dôležitá je cirkev			
	Nie je dôležitá	Trochu dôležitá	Dôležitá, veľmi dôležitá	Neodpovedali
Orava	6,1%	16,2%	77,8%	0%
Záhorie	23,2%	15,2%	52,6%	9,1%
Považie	24,5%	21,4%	52,1%	2%
Gemer	39,2%	23,5%	33,4%	3,9%
S. Zemplín	16,5%	23,3%	58,3%	1,9%
Spolu*	21,6%	20,5%	54,7%	3,3%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

Pracovisko

Názory na prácu (presnejšie na vzťahy z pracoviska) a ich miesto a úloha v živote ľudí na vidieku prechádzajú premenami. Z nášho výskumu nemožno jednoznačne vytvoriť závery v otázke hodnotenia významnosti vzťahov z pracoviska. Celkovo totiž až 40% domácností na otázku neodpovedalo (pretože aktívne nie sú v riadnom pracovnom procese zapojené). Do siete kontaktov, ktoré vznikali na pracovisku a to najmä v období socializmu³⁰, zasiahla jednak nezamestnanosť, ale aj striedanie krátkodobých zamestnaní, prípadne odchod do dôchodku. Tí, ktorí sú vylúčení z trhu práce alebo tí, ktorí sa zúčastňujú iba krátkodobej, prípadne nepravidelnej práce majú prístup k takýmto sieťam veľmi obmedzený. Z relevantných odpovedí (teda od tých čo pracujú) za veľmi dôležité (pre budovanie vzťahov) považovalo pracovisko 30% domácností, v rámci všetkých respondentov mali takéto odpovede takmer 20% podiel.

Tabuľka 3.6. Dôležitosť postavenia vzťahov z pracoviska podľa lokality

Lokalita	Aké dôležité je pracovisko				
	nedôležité	trochu dôležité	dôležité	veľmi dôležité	neaplikovateľné
Orava	2,1%	7,4%	25,2%	20%	45,3%
Záhorie	4,5%	13,5%	34,8%	23,6%	23,6%
Považie	10,8%	9,8%	27,1%	16,3%	35,9%
Gemer	9,5%	7,4%	25,2%	14,7%	43,1%
S. Zemplín	4,1%	2,0%	25,5%	21,4%	46,9%
Spolu*	6,2%	7,9%	27,5%	19,1%	39,2%

zdroj: vlastný výskum, * v celom súbore respondentov

³⁰ Vzťahy z pracoviska, boli pre domácnosti veľmi dôležité a to v kontexte využívania z nich pochádzajúcej priazne a vzájomnej pomoci – pozri napr. Burawoy et al 2000, Stenning et al 2010.

Dôležitosť sociálnych sietí pri hospodárení domácností a utváraní živobytia

Výrazné zmeny, ktoré v období transformácie nastali, zákonite zmenili ekonomické myslenie ľudí, ktorých konanie ovplyvňovala snaha čo najlepšie sa vyrovnat' s týmito zmenenými podmienkami. Súbor činností, ktoré smerujú k naplneniu základných podmienok živobytia sa nazývajú životné stratégie.

Bridger a Pine (1998) ich vo svojich prácach označujú aj ako stratégie prežitia. Stratégie definujú ako spôsoby, ktorými sa domácnosti (a jednotlivci) vyrovnávajú s ekonomickou núdzou, vyvolanou transformáciou. Zdôrazňujú, že stratégie prežitia nie sú ekonomicky najracionálnejšími rozhodnutiami podľa modelov ponuky a dopytu. Avšak pokiaľ ide o kultúrny význam, lokálne vedomosti a pochopenia kontextu lokálnych vzťahov a sietí, ide o rozhodnutia, ktoré sú vykonané podľa najlepšieho vedomia jednotlivcov a sú vždy ovplyvnené objektívnymi i subjektívnymi podmienkami.

Slavkovský (2005) rozumie pod pojmom „životné stratégie“ cieľavedomé aktivity jednotlivca alebo domácnosti, ktorými sa má dosiahnuť v spôsobe života, ktorý členovia domácnosti vedú, stav považovaný v hodnotách spoločnosti za najoptimálnejší.

Skúmanie životných stratégií sa stalo jedným z najzaužívanejších prístupov pri študovaní zmien prebiehajúcich v období transformácie spoločností v postsocialistickom priestore (napr. Sik 1988, 1994; Bridger, Pine 1998; Clarke et al 2000; Piirainen 1997; Burawoy et al 2000; Wallace 2002; Neef 2002; Pavlovskaya 2004; Smith, Stenning 2006; Smit, Jehlička 2007; Stenning et al 2010 a ďalší), pričom na príkladoch stratégií domácností autori reflektujú prebiehajúce celospoločenské zmeny. V tomto zmysle možno považovať práve domácnosť za miesto prieniku spoločenských ekonomických a sociálnych procesov. Podľa Azudovej (2001) vystupuje domácnosť cez ekonomické a spotrebné aktivity nie ako pasívny odraz výsledku ekonomiky, ale ako aktívny prvok, ktorý hrá determinujúcu rolu zdrojov spoločensko-ekonomického pohybu.

Sociálne vzťahy, alebo siete využil aj Burawoy a kol. (2000) pri hodnotení hospodárenia domácností v postsocialistickom Rusku. Nazýva ich sociálnymi zdrojmi (*social assets*) a odkazuje na väzby rodinných príslušníkov a priateľov, od ktorých sa môžu jednotlivci, prípadne domácnosti dovoliť pomoci, alebo ku ktorým sú viazaní. Táto skupina zdrojov sa vzťahuje na výmenu a redistribúciu, tvorí ekonomiku darov a priazne.

Okrem sociálnych zdrojov Burawoy identifikoval ďalšie tri skupiny zdrojov, ktoré tvoria dôležitú súčasť živobytia domácnosti: materiálne zdroje (byty, autá, pôda a ďalšie materiálne zdroje, ktoré zaručujú domácu produkciu), zdroje zručností (medzi tie patria vzdelanie, odborná hodnota, fyzické zručnosti, ktoré môžu byť využívané jednak na trhu práce, ale takisto pri domácom hospodárení) a občianske zdroje, ktoré sa spolu so sociálnymi vzťahmi viac vzťahujú na výmenu a redistribúciu a sú poskytované štátom (napríklad podpora dôchodcom, detské prídavky a podobne).

Napriek rozdielom medzi jednotlivými typmi zdrojov, všetci autori používajúci tento termín sa zhodujú v tom, že jednotlivé zdroje nepracujú jednotlivo, ale navzájom spolu súvisia a pôsobia v kombináciách. Zdroje ako pôda napríklad by boli zbytočné bez zručností, sociálnych väzieb a ďalších materiálnych zdrojov potrebných na zabezpečenie práce na pozemkoch. Naproti tomu iné zdroje sa vzájomne posilňujú – domácnosti so silnejšími sociálnymi väzbami budú pravdepodobnejšie vedieť kde a ako sa domáhať občianskych zdrojov a podobne (Smith, Stenning 2006).

Nielen zdroje pôsobia vzájomným podporovaním alebo oslabovaním jeden druhého. Aj stratégie domácností rozvíjané na ich základe môžu byť v rozpore tak často, ako môžu byť vzájomne sklbené. Prítomnosť mnohých vplyvov, mnohých zúčastnených aktérov spojených s mnohými stratégiami znamená, že „niektoré dosahované ciele môžu byť v rozpore, väčšina cieľov a aktivít bude rozvinutá časom“. Zdroje sú tiež vždy využívané v širšom sociálnom, ekonomickom a politickom kontexte, môžu mať priestorové aj časové vyjadrenie (Stenning et al 2010).

Sociálne siete a domáca produkcia

Ako už bolo spomenuté, sociálne vzťahy predstavujú väzby medzi rodinnými príslušníkmi a širším príbuzenstvom, susedské vzťahy, vzťahy z pracoviska a ďalšie podobné vzťahy. Každý z týchto vzťahov sa väčšou alebo menšou mierou podieľa na utváraní živobytia domácností. Jednou z dôležitých súčastí stratégií a spôsobov pri utváraní živobytia vidieckych domácností je domáca poľnohospodárska produkcia, alebo samozásobovanie. Hoci existuje celý rad príčin, pre ktoré mnohé domácnosti od takýchto foriem hospodárenia upúšťajú, pre mnohé domácnosti samozásobovanie stále zohráva kľúčovú úlohu (napr. Stenning et al 2010; Rochovská, Majo 2013; Radičová 1997).

Birdsall (2000) na príklade Ruska poukazuje na fakt, že zatiaľ čo v predchádzajúcom, socialistickom systéme pri budovaní sociálneho kapitálu (vzťahov, priazne, pomoci) boli najčastejšie využívané pracovné vzťahy, v trhovom mechanizme sa stal kľúčovým faktor zisku. Tento faktor je považovaný za úplne primárny a celkový prebiehajúci proces monetarizácie je často sprevádzaný nárastom ilegálnych (v našom kontexte neoficiálnych) príjmov.

V tomto zmysle neformálne hospodárenie predstavuje v takomto type rozvíjajúceho sa kapitalizmu využívanie vlastných rezerv pre udržateľné živobytie, často v spojení s ostatnými praktikami hospodárenia. Skutočne množstvo domácností využíva takúto duálnu stratégiu, ktorá im zabezpečuje na jednej strane „istotu“ príjmu a prístup k benefítom spojeným s primárnym zamestnaním a na druhej strane ďalší príjem a prístup k širším sociálnym, kapitálovým sieťam cez sekundárne, neformálne zamestnanie (samozásobovanie, fušky).

Podľa Jehličku et al (2013) je až 59% populácie Slovenska súčasťou samozásobovania, čo predstavuje najvyšší podiel v rámci EÚ. Jedným z argumentov autorov je, že táto situácia korešponduje najmä s vysokou nezamestnanosťou. Rochovská, Majo (2013) pri pretrvávani domáceho hospodárenia zdôrazňujú najmä dôležitosť fungujúcich sociálnych vzťahov, kde členovia domácnosti, prípadne širšieho vidieckeho spoločenstva spoločne pracujú a navzájom si vymieňajú produkty. Od existencie sociálnych

väzieb často závisí, či domácnosti v hospodárení pokračujú alebo od neho upustia. Invalidita alebo choroba niektorého z členov domácnosti, ktorý mal dôležité postavenie pri domácom hospodárení, môže zohrávať v toto smere významnú úlohu. Často sa pre chorobu pretrhne sled navzájom súvisiacich prác a s gazdovaním sa končí. Niekedy môže hospodárenie zastaviť aj odchod člena domácnosti za prácou mimo región (muži, ale aj ženy často odchádzajú aj na niekoľko týždňov i dlhšie).

Podľa Torsella (2005) má pestovanie a práca na hospodárstve význam nielen pre rodiny žijúce v núdzi, ale aj pre tie, ktoré to k živobytiu nevyhnutne nepotrebujú, práve pre utužovanie sociálnych vzťahov. Uvádza konkrétne príklady (Torsello, 2005, s. 120) ako práca na domácich pozemkoch a v záhradách pomáha udržiavať rodinné vzťahy a určuje ich momentálnu podobu.

Medzi antropológmi panuje zhoda, že rozšírené príbuzenské vzťahy hrajú kľúčovú úlohu pri tradičných a poľnohospodárskych komunitách a stávajú sa omnoho menej dôležitými v moderných priemyselných spoločnostiach, kde sú ľudia závislí na platenej práci a najväčšiu časť tovaru a služieb kupujú (Acheson 2007). Avšak podľa výskumu, ktorý realizovali Smith a Jehlička (2013) v českých domácnostiach, zdieľanie a vzájomná pomoc v rámci príbuzenských alebo priateľských vzťahov existujú rovnako v meste, ako aj na vidieku. Výmena taktiež nie je obmedzená iba na rodinu, podieľajú sa na nej susedia, priatelia, aj spolupracovníci.

Aj v prípadoch, keď záhradníčenie a obrábanie pôdy poskytuje dôležitý doplnok k rodinnej ekonomike, ako aj v domácnostiach, kde sa potreba doplnkových zdrojov domácej výroby ostro nepociťuje, obrábanie pôdy, zdroje a práca zapájajú aktérov do sociálnych stratégií. Cieľom týchto stratégií je upevnenie spoločenských pút a dôvery v rodine. Tieto putá sa určujú starostlivým hodnotením úloh a rolí rodinných príslušníkov, ktoré definujú pravidlá správania, záväzky a očakávania. V tomto momente sa dôvera stáva faktorom pôsobiacim na vzťahy ľudí a spoľahlivosť rodinných príslušníkov. Sociálne využitie pôdy a podieľanie sa na prácach predstavujú dve z niekoľkých adaptačných stratégií, ktoré si ľudia osvojujú, aby sa vysporiadali so zmenami a neistou realitou Strednej a Východnej Európy (Torsello 2005).

Sociálne siete a reciprocita

Smith (2002) upozorňuje na ďalší dôležitý element v súvislosti s organizáciou hospodárenia domácnosti, ktorý zahŕňa využívanie osobných a rodinných sietí v recipročnej výmene iných, nepotravinových vecí, akými sú najmä práca (pre domácnosť), ale aj oblečenie. Smith (2002) dokonca považuje recipročnú výmenu produktov v rámci domácností za dôležitejšiu, ako keby sa produkty predávali ako tovar.

Aj podľa Acheson (2007) sa reciprocita v rámci slovenských domácností neobmedzuje len na zložku jedla, ale týka sa aj tovaru zakúpeného v obchodoch, alebo komodít, ku ktorým má domácnosť osobitý prístup. Významnú úlohu tu zohráva výmena práce, napríklad pri stavbe alebo úpravách domu, pri poľnohospodárskej činnosti (orba), pri drobných opravách v domácnosti.

Dôležitosť vzájomnej výmeny pomoci (práce) pre domácnosti v rurálnom prostredí, ako ukazujú Brown a Kulcsar (2001) súvisí jednak s tradíciou využívania neformál-

nych aktivít (hospodárenia) v minulosti, ale narastá najmä v kontexte ekonomickej nestability. Vzájomná výmena práce sa môže stať náhradou za platenú prácu a reprodukovaním spoločenskej solidarity.

Reflexia sociálnych vzťahov a ich zmien v rozprávaniach ľudí

Sociálne vzťahy a ich zmeny

Názory na to, ako fungujú vzťahy na dedine sa u našich respondentov líšili a hoci prevažovali pozitívne skúsenosti, v rozprávaniach sa väčšina zhodla na tom, že vzťahy sa oproti socializmu zmenili, zhoršili. Aj na vidieku sa prehĺbujú sociálne rozdiely, hoci je to menej viditeľné ako v mestách, aj tu sa prejavuje narastajúci individualizmus, nedostatok času a celkové zhoršovanie sa medziľudských vzťahov.

Počas socializmu, kedy život na dedine prebiehal v pomerne presných a predvídateľných líniách, bol životný štýl domácností veľmi podobný. Jednak to bolo dôsledkom iba nepatrných sociálnych rozdielov, ale aj možnosťami a zdrojmi, ktorými členovia domácností disponovali, či už v pracovnej alebo voľnočasovej sfére. Nová spoločnosť priniesla omnoho väčšiu variabilitu do pracovných vzťahov aj majetkových nerovností, čo sa odrazilo aj v odlišnej sociálnej situácii domácností a vo variabilite ich životných stratégií.

Je zrejmé, že majetkové rozdiely začali ľudí diferencovať aj v oblasti medziľudských vzťahov. Pôvodne nezištné medziľudské vzťahy, sú postupne najmä vplyvom peňazí pretvárané. Kým v minulosti bola reciprocita pri práci samozrejmom súčasťou dedinského života, v súčasnosti začína byť práca aj pre susedov presne ohodnotená. Nezištná, bezplatná pomoc sa stáva výnimkou.

Na druhej strane možno pozorovať (najmä u najchudobnejších domácností, ktoré nemajú potrebné prostriedky na zaplatenie drahších, oficiálnych služieb) zaujímavý fenomén demonetarizácie, kedy sú niektoré práce poskytované bez finančnej hotovosti, „na výmenu“. Za prácu ľudia nedostávajú peniaze, ale práca je „zaplatená“ poskytnutím inej práce, tovarom a podobne. Takto ušetrené peniaze poskytujú dôležitú súčasť životných stratégií pre domácnosti v neistej alebo zlej ekonomickej situácii. Znižovanie nákladov predstavuje stratégiu pre chudobné domácnosti, ktoré nemajú možnosť zvýšenia príjmu a hoci ide o stratégiu „slabú“ alebo „obrannú“ (napr. Burawoy et al 2000; Wallace 2002), ktorá neumožňuje posun z chudoby, využívanie sociálnych sietí umožňuje aspoň udržateľnosť živobytia a znižuje riziko prepadu do ešte väčšej chudoby.

V súvislosti so zmenami vo vzťahoch na súčasnej slovenskej dedine možno ešte spomenúť zmeny v hodnotách, ktoré respondenti často uvádzali. Úprimnosť ako hodnota v kontexte vzťahov na vidieku sa často objavovala v rozprávaní respondentov ako niečo, čo sa postupne zo vzťahov vytráca, naopak, slovíčko *závisť* bolo skloňované počas interview vo všetkých pádoch. Kým pôvodne bola anonymita a formálne vzťahy záležitosťou mesta (Stenning et al 2010), v dnešnej dobe nachádzame tieto prejavy aj v malých vidieckych komunitách.

„Každý je taký viac uzatvorený do seba.“ „Bolo to inak...teraz je aj taká závisť, že ten má prácu, ten sa má lepšie, ľudia sa tak

sledujú. A keď má sused niečoho viacej, tak je to dôvod na závidenie.“ (Živnostník, 47, Gemer)

„Ja si myslím, že nebola taká závist', povedal by som, že ľudia mali k sebe tak trochu bližšie, teraz je to také, také...nie je taký vreľý vzťah a dakedy bol. Že ste si kamaráta našli a ten kamarát si vás tak vážil. Teraz vás zavolá dakto voľačo zrobiť, vidí, že to viete, urobíte mu to, ale tým sa to končí, nechce s vami mať nič viacej, je to proste také, no...ja ti za to zaplatím a sme hotoví. Nie je to také ako kedysi bolo, že pôjdeme na dáke pivo a potom ty mne zas pomôžeš. Ved' aj tieto domy sa stavali tak, že niekto išiel a pomáhal v tom zmysle, že nie, že by si vypýtal za o niečo, ale ja som potom jemu išiel zase vrátiť a pokladal som si to za povinnosť, že to musím vrátiť, lebo oni mi pomohli, keď mi bolo ťažko.“ (Gemer)

„Jasné, pomáhali, ved' tam bolo aj 14 ľudí na jednej stavbe. Teraz už len za peniaze. Ale už napríklad už aj to badať, že už nemajú nejakú extra ochotu ani keď zaplatíte. Už len Rómovia takto väčšinou.“ (Gemer)

„Jasné, samozrejme, pomáhali sme si. Vtedy to akože existovali, dnes neviem, asi si to dá každý radšej zaplatiť. Ale keď sme stavali, tak to určite fungovalo. Ty si išiel mne pomôcť, ja tebe. Taká oplátka tu bola.“ (Považie)

„Ale kto by vám pomohol? Len tak? Každý je sám pre seba. Pozdravíme sa, cez leto aj pokecáme cez plot, v záhrade, ale inak nič.“ (Považie)

Spoločná práca ako neoddeliteľná súčasť sociálnych vzťahov

Zmeny v sociálnych vzťahoch sa stali prirodzeným dôsledkom aj celkovo zmeneného dedinského štýlu života v tomto období, ktorého zmeny začali už v období socializmu s industrializáciou a postupnou zmenou statusu vidieckeho človeka pracujúceho na poli (s čím súviselo množstvo kolektívne zdieľanej práce) na človeka zamestnaného. Rok 1989 túto postupnú zmenu ešte urýchlil.

„Tak výpomoc bola, aj je stále, ale nie tak už...Viete čo, ja si ešte pamätám, keď som bola ešte slobodná, že chodili susedovci na návštevu večer, sa páralo a kadečo. Toto všetko už zaniklo, už to vôbec nie je, ani na dedine. Že už je to úplne o inom.“ (Gemer)

Komunikáciu v rámci komunity do veľkej miery zasiahli aj zmeny v charaktere domácej poľnohospodárskej produkcie. Spoločná práca či už pri jarných prácach, alebo zbere úrody sa vytráca, stáva sa skôr výnimkou ako pravidlom. A tak je na udržiavanie vzťahov nielen menej chuti, ale často aj príležitostí a prebieha hlavne v rámci rodinných zväzkov.

„Tak na poli nie, ale keď som tu robil na dome, tak pravidelne kamaráti chodili mi pomáhať a potom sme si tú pomoc vracali. Tá vzájomná pomoc pri týchto veciach je. Dakedy si ľudia chodili aj na pole a tak pomáhať, ale dnes je to iné. Dnes sa napríklad v Muráni chovajú dve-tri kravy, kedysi ich tu bolo sto. Už sa to neoplatí. Tí, čo to chceli robiť, už zomreli a mladšia generácia, ani ten stredný vek už k tomu nemá vzťah a ani čas. A som poľnohospodár, takže to viem.“ (Gemer)

Hoci spoločná práca na poli už nie je typickým prejavom sociálnych sietí, stále v niektorých regiónoch Slovenska pretrváva a popri nej rovnako existuje a pretrváva aj susedská výmena dopestovaných produktov. Rovnako v rámci istých komunit pretrváva aj pomoc, hoci je stále menej tých ľudí, ktorí si pomáhajú.

„My máme napríklad takých susedov a keď zemiaky treba sadiť, tak on má ten sadzač, tak ideme, teraz nám pooral, na drevo nám bol, má traktor, vlečku, všetko, takže fungujeme. Ja som povedala, že susedia musia byť a lepšie ešte ako sestra alebo brat lebo tu sme proste, bývame spolu.“ (56-ročná invalidná dôchodkyňa, Zemplín)

„...mne sa zdá, že sa stavalo lepšie lebo pomohla rodina. Chlapi chodili iba na týždňovky, nechodili na trojtýždňovky, mesiac a tak. A vtedy, aj keď sme my stavali, strašne veľa nám pomohli bratrance, kamaráti mužovi a rodina, ale zase s tým, že manžel to vracal. Takže, desať rokov, čo sme boli spolu, sobota, čo sobota bol preč lebo zas tí iní stavali a to sa vracalo. Tak tá pracovná výpomoc bola taká, že pomohli, ale zase sa to všetko vracalo, takže desať rokov potom ako sme postavili ešte stále vracal. Takže to bolo ozaj o tom.“ (49-ročná zdravotná sestra, vdova s 5 deťmi, Orava)

„Viete čo, ja to nejako nepozorujem, žeby sa ľudia príliš zmenili. Myslím si, že sú stále takí rovnakí. Možno si viac riešia svoje veci, ale stále si pomôžu vzájomne. Ja si myslím, že keď by bolo treba, ľudia by si dokázali pomôcť.“ (60-ročná žena, pracujúca v poľnohospodárstve, stredné Považie)

„No, áno, keď mi niečo chýba, tak idem ja alebo ona a povie, nemáš toto a toto, že ozaj sa môžem na to spoľahnúť.“ (56-ročná invalidná dôchodkyňa, Zemplín)

„Dedina je veľká rodina, všetci sa poznajú navzájom, tak dobre vychádzame. Aj tak si pomáhame navzájom, keď niekto niečo potrebuje.“ (46-ročná opatrovatelka, Orava)

Sociálne vzťahy ako záchranné siete

Pre viaceré skupiny obyvateľstva vidieka predstavujú sociálne siete a pomoc v rámci týchto sietí jedinou možnosť ako prežiť v zložitej sociálnej situácii. Na vidieku je množstvo domácností, v ktorých žije len jeden človek, najčastejšie žena – vdova. Respondentky v týchto domácnostiach uvádzali, že bez pomoci blízkych (rodinných príslušníkov, priateľov, známych) by to nešlo. Elektrikári, inštalatéri, pomoc pri oprave plotu, odvoz k lekárovi – to sú len niektoré z foriem pomoci, ktoré respondentky uvádzali počas rozhovorov. Pre osamelých starších ľudí, ktorí majú často zdravotné problémy a žiadne alebo iba veľmi obmedzené možnosti si privyrobiť, je takáto pomoc v rámci sociálnych sietí kľúčová, chráni tieto skupiny obyvateľov pred extrémnou chudobou, až sociálnym vylúčením.

„My bývame na takej ulici, kde bývajú väčšinou starí ľudia. Väčšinou sú tam vdovy. A keď sa stane, že napríklad kotol treba nahodiť, tak zavolajú (môjho) manžela. Alebo syn im sneh odpratával, keď bol menší a chcelo sa mu. Akože, povie niekto, príde a je to človek, ktorému sa oplatí pomôcť, že vieme, že keby sme my potrebovali, tak by nám to vrátil, tak mu pomôžeme. Aj keď od týchto starých ľudí sa nedá čo očakávať...“

„Väčšinou muž im chodieval pomáhať keď treba, napríklad susede keď sa niečo pokazí, lebo ona je vdova, a tak. Takže tak navzájom, no. Aj ja keď som niečo potrebovala, tak spokojne sa môžem na nich spoliehať. Nielen na ňu, ale aj na ďalšiu susedu i na ďalšiu susedu.“

Vážnou témou slovenských vidieckych komunít je pracovná migrácia. Nedostatok pracovných príležitostí vyháňa ľudí za prácou nielen do bližších či vzdialenejších miest, ale často aj do zahraničia, odkiaľ sa vracajú raz za dva týždne, mesiac, často aj zriedkavejšie. Dôsledok takéhoto odlúčenia má okrem pozitív v podobe vyššieho príjmu pre domácnosť negatívne dopady – oslabujú sa rodinné vzťahy a tiež žena s deťmi je často závislá od pomoci, najčastejšie od príbuzných. Podobne Barátová (2007) poukázala na negatívny vplyv migrácie na celkový život a fungovanie rodín, vzájomné emocionálne väzby medzi partnermi i rodičmi a deťmi. Je to však, ako sami hovoria „východisko z núdze“. Keďže po ich prepustení z podniku nenašli prácu v okresnom a ani v ostatných bližších mestách, boli nútení pristúpiť na túto voľbu.

„Ja mám napríklad aj takých bratov, tak teraz sa vrátil, že mal toho už plné zuby, ale deti sú už dospelé. Človek keď začne, tak je ťažko potom nájsť tú mieru kedy bude dosť. Stále si človek myslí, že dobre, dva roky potiahnem, ale to už je potom stále taký kolobeh, že treba tie peniaze, zvykli sme si, máme vyššie nároky na to, na to, na to. A to sa už potom zle uberá. Len ja hovorím, že druhá stránka je tá, že čas neskutočne letí. Takže my zatiaľ nechceme nedostatok takto riešiť, radšej si dopestujeme, dochováme...“ (žena na materskej dovolenke, 38, Orava)

Rovnako pre veľmi chudobné domácnosti je pomoc, ktorá vzniká v rámci sociálnych sietí úplne kľúčová. Takéto domácnosti v rámci sociálnych sietí získavajú prístup k službám (drobné odborné opravy v domácnosti), ktoré si nie je domácnosť schopná zabezpečiť svojpomocne. Akákoľvek porucha v domácnosti (pokazená práčka, chladnička) by pre tieto domácnosti znamenala nepredstaviteľný zásah do rozpočtu, ak by bolo nutné kúpiť nový tovar, preto využívajú tieto siete na zabezpečenie bezplatných alebo lacných opráv. Aj pri otázke financií sú existujúce vzťahy mimoriadne dôležité – ľudia si požičiavajú chýbajúce financie od príbuzných, susedov, aby sa nemuseli zadlžovať v bankách, ku ktorým aj tak často nemajú prístup, no dochádza aj k využívaniu rýchlych pôžičiek od nebankových subjektov, ktorých následky môžu byť pre chudobnú domácnosť fatálne (napr. Rusnáková 2014). Platí pravidlo, že chudobná domácnosť, ktorá nemá vybudované sociálne vzťahy nemá prístup k lacnejším riešeniam, preto sa často zadlžuje a neraz musí riešiť úverové problémy, pretože za oficiálne služby treba vždy platiť viac.

„Mám pôžičku, končí mi, som zobral, keď sa plynovod robil obecný. Lebo vtedy som nemal koruny a bolo treba už aj splatiť. A nemal som vtedy koruny, tak som zobral pôžičku...toto sme našli v inzeráte a koruny mi prišli behom 24 h. Takže teraz som spravil zmluvu a na druhý deň som mal už ráno na účte peniaze, už to chcem ukončiť, lebo celý život budete len platiť.“ (baník, 50 rokov, Gemer)

Záver

Na základe našich výskumov, vidíme dve tendencie, ktoré sa objavujú v rámci vývoja a zmien sociálnych vzťahov obyvateľov vidieka. Na jednej strane sa vplyvom trhových mechanizmov, rastúceho individualizmu a narastaním sociálnych nerovností spoločnosti niekdajšie pevné väzby oslabujú. Na strane druhej však najmä v chudobných komunitách je sociálna súdržnosť posilňovaná najmä z dôvodu nevyhnutnosti. Sociálne siete pomáhajú domácnostiam k zabezpečeniu a udržiavaniu živobytia.

Vzájomná pomoc najmä v rámci rodiny je pre chudobné domácnosti nevyhnutnosťou, či už ide o výmenu tovarov, drobných služieb, opráv v domácnosti, pomoc so starostlivosťou o deti a starších ľudí, ale aj požičiavanie si peňazí. Výskum ukázal, že najchudobnejšie domácnosti by bez takejto pomoci neprežili. Rovnako sú popri sociálnych sieťach mnohé z týchto najchudobnejších domácností často závislé od domácej produkcie potravín, ktoré tvoria súčasť tzv. neformálneho hospodárstva (*non-market economic practicies*), ako ich pomenoval Smith a Stenning (2006).

Neprekvapuje nás fakt, že najpevnejšie väzby sú v rámci rodín. Vzťahy, ktoré fungujú stále a menia sa iba nebadane, sú rodinné vzťahy. Rodina predstavuje veľmi dôležitý zdroj podpory pre domácnosti, špeciálne pre tie, ktoré zdoľávajú bremeno chudoby. Rodiny využívajú pri vzájomnej pomoci mnohé stratégie, pomáhajú si nielen finančne a materiálne, prácou, ale tiež morálna podpora od rodiny je dôležitým prvkom zvládania ťažkostí. Je dôležité podotknúť, že hoci má rodina stále veľmi dôležité miesto v spoločnosti, je očividné, že musí čeliť vážnym hrozbám. Neúplné

rodiny sa stávajú bežnými aj na pôvodne konzervatívnom vidieku, množstvo rodín je poznačených migráciou za prácou niektorých z jej členov.

O vzťahy z pracoviska sú ukrátení tí, ktorí sú z rôznych dôvodov vylúčení z trhu práce. Týka sa to ľudí v dôchodkovom veku, ale najmä nezamestnaných. Pritom prístup k trhu práce je dôležitý nielen z hľadiska pravidelného príjmu pre domácnosť, ale tiež pre sociálne siete vznikajúce na pracovisku. K týmto sociálnym sieťam majú tí, ktorí sú vylúčení z trhu práce alebo tí, ktorí sa zúčastňujú iba krátkodobej, prípadne nepravidelnej práce veľmi obmedzený prístup (podobne argumentuje Stenning et al 2010).

Z hľadiska nášho pohľadu na vidiek ako komunitu sú zaujímavé vzťahy v rámci vidieckeho spoločenstva. Zmeny, ktoré sa odohrávajú v spoločnosti sa výrazne dotkli práve týchto vzťahov. „Už to nie je tak, ako to bývalo“, „vzťahy sa zhoršili“ sú najčastejším pohľadom ľudí, ktorých sa práve tieto zmeny dotýkajú. Hoci mnohé zo vzťahov vybudovaných v minulosti pretrváva, polarizovaná spoločnosť rozdeľuje ľudí aj vo vidieckych komunitách. Rovnako sa pod zhoršovanie situácie podpisuje aj nárast chudoby a sociálnych problémov. Kým v období socializmu boli „rovní a rovnejší“, na súčasnom vidieku sa hranica medzi bohatými a chudobnými stáva veľmi ostrou a viditeľnou.

Je zrejmé, že mnohé domácnosti by zdolávali prekonávanie ťažkých podmienok bez podpory susedov, priateľov a rodiny iba ťažko. Počas vykonaných rozhovorov sa zreteľne preukázalo, že domácnosti a jednotlivci, ktorí mali slabšie siete a boli viac izolovanými, sa museli oveľa viac snažiť udržať si prosperitu v živobytí. Neexistencia sociálnych sietí núti domácnosti využívať iné, často omnoho nevýhodnejšie zdroje pomoci.